

ספרים

עולם-תמול ליוואנטיני

א. ראובני

שמעון צהמרא, מאת מידד שיף.

הוצאת נ. טברסקי, תל־אביב תשי"ב.

א. — "ולגרש את כולם, כך. ובשביל מי? בשביל אלה?"

ב. — "אולי לא תבכה? והם היו נוהגים בנו אחרת?.. כשאני עובר בכפר, שמח אני לראות יהודים יושבים שם."

א. — "אה, חבוב, זוכר את אמינה, שהיתה רוחצת אותי בשוקת כשהייתי כזה? ואת מחד מוד... שהיה מרכיב אותי על החמור? אים עתה?.. ואתה מביא לי כיני־אדם אלה לשמח את לבי?" עיניו זלגו דמעות.

ב. — "מה אתה מילל? הלכו, וחסל... ואלה אינם כיני־אדם. רק מסריחים הם. צריך ללמד אותם לעבוד ולא לגנוב ולדבר עברית ויהיו כמו בני אדם אחרים."

א. — "את זאת הלא יכלו לעשות לפלאחים, ולא היו צריכים את כל המלחמה. במה היו הפלא־חים גרועים מאלה הבריות?"

השיחה הזאת נלקחה מרומאנו של מידד שיף. אך קודם שאבוא לדבר על תכנו, אעיר הערות אחדות על לשונו. לשונו של המחבר (כפי ששמעתי הוא יליד הארץ ולמד בגימנסיה) פגומה מאוד. לא רק גדושה שיבושים — זוהי צרת רבים, וחלקו של מ. שיף עם הרבים; לשונו אינה עברית לפי טיבה, אין לה אופי עברי עצמאי, היא מתורגמת משפה זרה, והתר־גום אינו מוצלח. אין אני יודע אם רגיל מ. שיף בשפה זרה כל שהיא יותר משהוא רגיל בעברית, רק מספרו אני דואה כי חושו העברי לא עמד לו להינצל מזרויות המחבלות את לשונו. למשל: "אפשר שיופיה של אשה איננו יכול להיות מוחלט. אבל יש נשים... אשר אם תעבורנה ברחוב... תחיך אליהן השמש... וכל הגברים העוברים על פניהן יגיעו למטרתן מתוך רצון מחודש לתת לעצמם הזדמנות נוספת בחיים עלובים אלה" (ע' 129). כלום זו היא עברית? הלא כל המשפט מעיד על עצמו בכמה מביטוייו שהוא תדגום מילולי מלשון רחוקה, כנראה מאנגלית.

חוץ מזרות יש בה, בלשונו, לא מעט חסר־יכולות. במקרים רבים אין הוא מוצא את המלה הנכונה או את הקשר הנכון בין המלים, והדברים יוצאים מבול־

בלים ומבנה המשפטים לקוי. במקום אחד (ע' 111) אנו קוראים: "לבד אמו הקיפוהו הזקנים בשאר בני הבית". מה רצה לומר? דוגמה אחרת: "בינתים היה השלטון צבאי... אפשר לעשות תחת אלה עסקים טובים" (ע' 9). תחת אלה? ובאותו עמוד: "חיינו לא נתכנו כלל למסכת של כיבוש צבאות־ההסכמה את העיר בירות" (ע' 9). כיצא בזה אתה מוצא גילויים של חוסר־טעם וחידושים קלוקלים. "נסה... למקם את האיש" (232) — רוצה לומר: להיזכר מי הוא או היכן ראה אותו. "חקירת־צלב" (233) — צירוף גלעגל למה שנוהגים לקרוא חקירת שִׁי־וֹעֵר ב. ועוד כהנה וכהנה.

ב.

שאלתי את עצמי אם כדאי לי לקרוא את הספר; אדם שבא לכתוב רומאן בעברית ואינו מוכשר להביע את מחשבתו כראוי, מה ענין לי בחיבורו? אך בו בזמן הרגשתי שמתחיל סיפור ובא לי חשק לדעת, מה יספר זה.

ההתחלה בישרה סיפור מעשה; וסיפור מעשה הלא הוא החומר הגלמי ממנו ייקרץ מעשה־החושב ספרותי. יתכן סיפור — וסיפור מענין — שאינו אמנותי; סיפור אמנותי שאין בו ממש סיפורי — לא יתכן.

בראשונה מסופר ברומאן הנה על רושדי, אביו של שמעון. רושדי היה סוחר לבנוני עשיר, יהודי, אבל רחוק מהיהודים וקרוב לערבים, בעיקר לנוצרים. אחרי מות אשתו הראשונה, היהודיה, נשא נוצריה, וזו ילדה לו את שמעון ומתה אחר הלידה. רושדי בא עם התינוק אל בתו הגדולה (מאשתו הראשונה), שהיתה נשואה לסוחר ספרדי בתל־אביב. שם הוא מת אחר זמן לא רב ולבתו ציוה, לפני מותו, שלא תיהר את שמעון — כך היה רצונו האחרון של אמו. הבת קיימה מצוות אביה. אמנם, לא הינכה אותו כנוצרי; אולם כאשר גדל ובא אליה בשאלות, אישרה לו רצון אמו שיהיה נוצרי.

המעשה ברושדי הוא הקדמה למעשה בשמעון בנו, וכהקדמה מספיקים לנו הדברים. אמנם, את רקע חייו אין אנו מכירים ואת הסביבה שהוא שרוי בה איננו רואים, אבל אותו גופו רואים אנו: כתרשים וכהקדמה ברורה לנו דמותו וחיה למד.

בפרק השני מתחיל המעשה בשמעון. הוא תופס יותר משלוש מאות עמוד. והנה, החסרון שמצאנו בהקדמה חוזר גם בגופו של הרומאן: אין סביבה חיה; שמעון סובב כל ימיו — עשרות שנים — בחלל

ניסטיות, לא סוריאליסטיות ולא קוביסטיות ולא כל דבר אחר. הן לא היו אלא מריחת צבעים סוגסטיבית, ואולי גם אסתטית" (116). בקיצור, המריחות ה"סור" גסטיביות" ו"האסתטיות" הוצגו לקהל כתמונות של נערה לבנונית בת 18 (אהובתו של שמעון), והרמאי האמריקני (שהיה כנראה גאון הפירסומת) עשה לה שם של ציירת גאונית. (המחבר כותב עליה בלשון זכר: "גדול הציירים של דורנו", "צייר גאון זה היה נערה" [112], וכו'). פאריס שכחה את עניני העולם, הכל דיברו על תמונותיה של הציירת החדשה. התמרות נחטפו כמו לביבות חמות. שלושת השותפים התעשרו. לפי המסופר בזו שמעון לשותפו, שהיה רמאי בעיניו; אולם גם הוא, שמעון, היה רמאי כמוהו.

כל אותו הפרק המגוחך, תעודתו, בלי ספק, להראות בחוש כמה גאוני היה שמעון; אפילו את "מריחותיו" קיבלה פאריס כיצירות גאוניות, ומבקריה האמנותיים באו לידי התפעלות והכריזו על התגלות, "אסכולה חדשה" (118). אולם, אם כך היו אותן "מריחות" בעיני פאריס ומומחיה, מה ערך לדעתם ולהערכתם? מה הועיל איפוא המחבר במעשה "המריחות"? הקורא לא איכפת לו אם היה שמעון צהמרא צייר גאוני או לא היה, רק מהרומאן אין לו רושם כזה. אין גאוניותו ניכרת לא ממעשיו ולא ממחשבותיו. רוב מחשבותיו הן תגובות על ענינים מדיניים. אין בהן לא עמקות ולא מקוריות, אבל רגש יש; רגש אחד מפעם אותו ואת כל הדמויות הגלמיות המרבות דברים ברומאן הזה (אם יכול רגש כל שהוא לפעם דמיונית כאלה). רגש של שנאה לעצמאות יהודית, למדינת ישראל. השנאה הזאת משותפת להם ולמחבר. הנפשות החשודות שברומאן אינן נפשות; כולן הן צינורות לשפיכת כעס ומרירותו של המחבר על תקומת ישראל בארצו. שמעון אינו דמות חיה; יש בו פחות חיים אפילו משיש בתרשים של אביו, רושדי. כל "הבעיה" שלו אינה מתקבלת על הדעת. הוא גדל בתל-אביב בהכרה שאינו יהודי, אף כי אביו היה יהודי והוא עצמו לא הכיר בילדותו ובנערותו סביבה אחרת, לא-יהודית. מקרה כזה אינו רגיל. אמנם יש בחיים גם מקרים לא-רגילים, בפרט כשהמדובר הוא "גאון". אבל בן יהודי שגדל בקרב יהודים ועמד כל ימיו על דעתו, שהוא אינו יהודי ואינו הפץ להיות יהודי, מן ההכרח שיהיה צורך יהודים, ואמנם שמעון שונא כל מה שעלול לחזק את היהודים כעם ולתת להם תקווה לעתיד. אך אין זו שנאת זר. הרבה יהודים שותפים לו ברגש הזה (בספרו של מ. שיף), ובראשם המחבר. מ. שיף אינו נטול כשרון סיפורי, אבל יצרו הסיפורי דפה אוניס; בהתנגשות עם יצרו "האידיאר"

ריק. ומה שהיה בהקדמה ליקוי קל, ליקוי-לא-ליקוי, נעשה כאן למום גדול. המחבר לא עלה בידו להחיות את האנשים שגיבורו יושב בתוכם ומתערב עמם. שמעון גדל בבית יהודי ספרדי בתל-אביב. בבית דיברו ערבית וצרפתית. בעלי הבית (אחותו הגדולה של שמעון ובעלה) שמו במידה המקובלת את מני הגי ישראל, אך בחיי היהודים ככלל לא השתתפו ולא גילו כל ענין בהם. קיום יהודי קפוא כזה טיפוסי הוא בשכבות מסוימות של יהודי המזרח. אין המחבר מתאר לא את הדין הבית ולא את אנשי הבית; הוא מניח לקורא למלא את החסר כיכלתו. ממהלך הסיפור לומדים אנו כי ברבות הימים נשתנתה אירת הבית. הילדים, ושמעון בכללם. למדו בבתי ספר עבריים, אחר כך בגימנסיה. הלשון העברית נכנסה אל הבית; הדופק היהודי התחיל לדפוק בתוך ההוי הקפוא. אחד הבנים הצטרף למחתרת, שהתעוררה להילחם במשטר האנגלי הצרור והפורע. המחבר מביא את העובדה, אבל אינו מספר מאומה. עד סוף הספר אין אנו מכירים את הבן הזה, שהיה בן גילו של שמעון וחברו לגימנסיה, ואין לנו מושג עליו. אותו דבר הבן השני והבת; אותו דבר אביהם ואמם (אחות שמעון); אותו דבר חבריו ומריו בגימנסיה; אותו דבר כל האנשים ששמעון בא במגע עמם אחרי שגדל; בין בתל-אביב ובירושלים, בין בפאריס ובלונדון. כולם עשויים לצורך כל-שהוא, לתכלית מתכליות המחבר, ואין דמות אחת ברומאן שניתן לה לחיות בזכות עצמה ולא כדוגמה ולמראית עין.

בכל מקום בואו של שמעון נקשרת אליו נערה צעירה ויפה ומרווה אותו דודים. אחרי זמן לא רב היא נפרדת ממנו, בלי שברון-לב, כנראה, ונוסעת לאשר נוסעת; גם הוא נוסע: לפאריס, או מפאריס ללונדון, או שב לתל-אביב, אבל כל הנערות האלה — מספרן עולה לחצי תריסר, כמדומני — הן, מה שקוראים בתיאטרון — "סטאטיסטיות", כלומר, שח" קניות דוממות, שתפקידן על הבמה מסוים ומצומצם מאוד; תפקידן של "האהובות הדוממות" ברומאנו של שיף הוא להוכיח לקורא, מה גדול היה קסמו וכוח משיכתו של גבורו. אולם, כיוון שהן דמויות גלמיות וגזרות לפי תפקידן — אינן מוכיחות כלום.

מ. שיף אומר לנו כי גבורו היה צייר גאוני, ול-ראיה הוא מספר מעשה-רבותה לאזאנטיני שעשה בפאריס; התחבר עם רמאי אמריקני, מומחה להוליך שולל את הקהל, והכין למכירה תמונות-לא-תמונות, סתם "קשקשים", כמו שאומרים פה הילדים, רק "מריחת צבעים", כמו שאומר המחבר; "המומחה לצבעים בוחש"... ושמעון מורה. והלאה: "בתמונות לא היה כל דבר ברור. הן לא היו קלאסיות ולא מודר-

היום; מאנשי "רוח" כמוהו, גלגולי "כיני־אדם" של אתמול, ודאי לא ייבנה. וערבי, אפילו הוא רחוק ומדבר עברית ואינו גונב, אינו יהודי: הוא בן לעם "אויב" (מכל מקום, בזמן הזה). אין חסרים ערבים שאינם אכולי כנים, ואין העברית זרה להם, ואולי אף אינם גונבים — הנוכל לאמר שאלה אינם מבקשים להחריבנו?

לא רק בפי צלליו שם המחבר את "רעיונותיו" ואת רגשותיו, הוא מדבר גם בשמו. במקום אחד הוא מזכיר "מקרה ג'האואי" (227). בתגובה פוצצה "ההגנה" בית בפרס ערבי, זה שממנו באה ההתר נפלות על אותו בית קפה יהודי וכמובן, נפגעו "כמה נשים וילדים" ערבים, ועוד אנשים רבים, אבל "דומה כי איש מן המתנפלים לא נפגע". נוסח ערבי קבוע: אכזריות היהודים וכשלונם בעיקר. אולם, מדוע פוצצו יהודים אותו בית ערבי? כלום לא מאותו בית יצאו הערבים שהתנפלו פתאום בחשכת לילה, על בית הקפה ורצחו את מי שמצאו שם — גם נשים, גם ילדות? (מ. שיף מניח, כנראה, שיש הבדל כל שהוא — "מוסרי"? — בין רצח גברים שאין ביכלתם לעמוד על נפשם ובין רצח "נשים וילדים"). את המעשה שעשו הערבים קורא מ. שיף בצניעות: "מקרה ג'האואי". וכך בכל מקום: נוסח ערבי שולט בכל הספר, מוכרז ברמה, ולא מתוך קנאה לאמת. אין בו, בנוסח זה, הרבה אמת. רובו כזב. היהודים הנלחמים עם הערבים הם "יאניצ'ארים" ו"לודרים" — אומר ג'מגוס (צינור "רעיונותיו" של המחבר) אל שמעון (בליל החלטת או"ם על הקמת מדינה יהודית), ושמעון מציין בלבו: "הרי הוא מדבר כ'זר'!" (245). וזה נכון: ג'מגוס ושאר הצללים, ומחברם, כולם הם מדברים כמו 'זר' (דודו של שמעון, נוצרי שנעשה ערבי לאומני וצורר היהודים). הנוסח הערבי מדבר מתוך גרונו של מ. שיף, גם בענין העליה. הוא שונא את העליה היהודית כשם שהוא שונא את המדינה היהודית; והוא שונא את יהודי אמריקה על עזרתם למדינה ולעליה. לרגשות האלה הוא נותן ביטוי במקומות רבים בספרו; למשל, בע' 250: "ועליה חפשית, הסעיף העיקרי עליו נחלקו עם ממשלת המאנדאט, הוכרע לטובתם (לטובת היהודים — א. ר.), סכנת הצפתה של אמריקה בפי ליטים יהודים תעבור מעל יהודי אמריקה". כלומר, יהודי אמריקה תומכים במדינה ובעליה אליה כדי להרחיק את העולים הללו מארצם... (אפילו היה זה טעמם, טוב היה המעשה שהם עושים, כי בעליה גדולה מיבטחנו לעתיד. אולם הנוסח הזה כולו כזב, שהרי ארצות הברית נעלו דלתותיהן בפני הגירה שנים רבות קודם לכן).

לוגי" הוא נכשל מיד ומכשיל את בעליו. הנושא פורה אפשרויות ויפה לתיאור דברים מן החיים בארץ, בשני המחנות, בימי הסי'ואש אלה, מהם קמה ונהיתה מדינת ישראל. מה יש מכל זה ברומאן המספר על ארץ ישראל באותם הימים? רק עשן דברים ו"רע־יונות" לא מחותכים, וקנינים ואנחות, שאינם אומרים מאומה לקורא מפני שאין הוא יודע, למה הם? מה פשרם ומה תכליתם? הבולמוס "הרעיוני" גבר בו, במ. שיף, עד שקילקל את שורתו הסיפורית.

אין זה מקרה יחיד במינו. הרבה סופרים, גם גדולים, מתרוצצים בקרבם שני היצרים האלה; ואוי לו לאותו סופר שיד יצרו הסיפורי היתה על התחר תונה. שני מקרים מפורסמים הם טולסטוי וזולא. איש לא יחשוד בי שאני מתכוון כאן להשוואות כל־שהן. אינני מזכיר את השניים אלא רק להסברת מחשבת. שניהם, היה להם חשק רב להגות דעות ולהכריז עליהן בשער. אך האמן שבהם היה גדול וחזק לאין שיעור מבעל ההגיה שבהם. לכן שלט ברומאניהם שליטה מכרעת היצר הסיפורי, האמנותי; וה"סטרא אחרא" הרעיוני נדחק הצדה. ב"מלחמה ושלו"ם" הוציא טולסטוי את השקפתו הכללית אל מחוץ למסגרת הרומאן וצירפה בסופו כמין "נספחות": רוצה — קרא, לא רוצה — אל תקרא; וזולא הש"ביע את חשקו בכתיבת מאמרים על הספרות. לעת זקנה סרחו שניהם: טולסטוי חיבר רומאן "רעיוני" גדול ומשמם מאוד ("התחיה"), וזולא הגדיל לעשות: כתב סדרת רומאנים עבים, מלאים מחשבות טובות וחסרים כל ערך; ועוד היתה ידו נטויה — אלא בא מקרה של נזילת גאז בדירתו, וכל אותו זרם של יצירה בנוסח "שמעו מוסר והכמו", נפסק באמצע. זה הוא הצד השווה שבהם ובעל "שמעון צהמרא", והצד שאינו שווה הוא: הללו נכנעו לפני יצרם הרעיוני אחרי שיצרו את יצירותיהם הגדולות, אחרי שעשו מה שיכלו לעשות וזקנו ונס ליחם היוצר — וזה נכנע בראשית דרכו. אם כן, מה תקוה יש לו?

ג

נניח איפוא לסיפור ונעמוד מעט על "מטענו הרעיוני" של הספר. אין לדבר כאן על טיפוסים שונים ודעות שונות. כל המרבים לנאום ולהשמיע "רעיונות" בספר הזה, והמחבר בכלל, כוונתם ותשור קתם אחת: לנאץ ולנבל כל מה שעשו היהודים למען עצמאותם ותקומתם הלאומית. הקטע שהבאתי בראש מאמרי פוטר אותי מדברים רבים. רק זאת אעיר למחבר: אותם "כיני־אדם" הם יהודים שעלו אל ארץ אבותיהם; גם הוא, או אביו, היה עולה כמוהם בשעתו — "כינת אדם", בלשונו, ואם נדון לפי רוחו העכורה, נוכל לאמר: אולי ייבנה עמנו בארץ מ"כיני־אדם" של

לפי המסופר) או להתבטל. מדוע ברח? אמנם, המדינה היהודית היתה שנואה עליו והוא לא ראה את עצמו כיהודי. אבל הוא גדל בתלאביב, היה רגיל בה, נוח היה לו בתוכה. כן, נוח. אך מדינת ישראל נאבקה על קיומה והחיים בתוכה חדלו להיות נוחים. כיוון שכך, גברו בו הגעגועים על בירות הנוחה. הוא מסביר את הדבר הזה לאשתו לפני לכתו ממנה: "הנה הולך אני למקומי. לאוואנטיניס אמצא גם שם. ולא אדרש לצנע, מאבק, תלוציות או התנדבות כדי ליצורם... גם בערבית אפשר להיות, ולקנות ספרים וצבעים, ולטייל, וללכת לקולנוע ולרקוד ולנגן סוע לאירופה, ואולי גם לאהוב... ובערבית אולי יהיה יותר קל. ובודאי יהיה מסוכן פחות" (322-3). ודאי: יותר קל ופחות מסוכן, ובוזו ללאוואנטיניס: דבר רגיל הוא שלאוואנטיני מכה אחרים בכינוי זה.

כי שמעון הוא, רובו ככולו, לאוואנטיני. המחבר מייחס לו גאונות ואצילות רוח. מה שהוא מספר עליו אינו מצדיק את התארים האלה. הרהוריו ודברי בריו של שמעון ובפרט מעשיו, נוטלים כל זוהר מן ההילה שהמחבר מבקש לזכותו בה. במעשים יתנכר איש. ומה היו מעשיו? את עסקיו בפאריס כבר ראינו. גם בעסקי מסחר בתלאביב לא הפסיד. כאשר גויס לצבא ההגנה השתמט מכל פעולה בתחבולות ערמה ורמאות. וכאשר ראה כי החיים בתלאביב אינם נוחים עוד, ברח לבירות. לכן גנוחת כל כך אותה קריאה פאתטית: אם אין פה מקום לאדם כזה, אין עתיד למדינה הזאת.

אילו היה למ. שיף יותר ישיעור קומה רוחני וחוש-מידה אמנותי היה כותב סיפור אחר לגמרי על אותו לאוואנטיני.

בשולי החוברת

פאר לאגאקרויסט, שציורו ניתן בחוברת זו, הוא גדול סופרי שוואדיה בזמננו ובעל פרס נובל לשנת 1951. משורר, רומניסט, מסאי, דרמטורג וכוכל—אישיות רבת-יחוד. אישקט רוחני, רגש אימה וכאב עמוק נוכח ההוויה האנושית, אלו סימניו המובהקים של אמן זה, שהוא דתי לפי מהותו ומודרני בדעותיו ובמצעי ביטויו. הוא מראשוני הסופרים באירופה שעמדו על סכנת הנאציזם העולה.

למחרות הסונטות של לאה גולדברג יש להעיר: הרוחנת תרזה דיימון, בת דורה של המשוררת לואיז לאבא, היתה בפרובאנס במחצית הראשונה של המאה השש-עשרה. בהיותה בת ארבעים אהבה איטלקי צעיר, כבן עשרים, שהיה מחנך ילדיה. לו הקדישה ארבעים ואחת סונטות בלשון האיטלקית. אחרי שהאיש הצעיר עזבה, שרפה הרוחנת דיימון את כל שיריה ופרשה למינור. מכל מה שכתבה לא נותר דבר זולת מסורת שבעל-פה המיחסת לה כשרון שירי רב ועומק רגש.

הקורא העברי, אחרי שהוברר לו כי נוסחו של מ. שיף הוא נוסח ערבי מובהק, שואל את עצמו: מה רוצים אנשים כמו מ. שיף זה? ולמה הם פונים ליהודים (אם כותבים עברית, הרי שפונים ליהודים)? מה הערבים רוצים, ידוע לנו: הם רוצים להרוס את המדינה היהודית, להרוג ולאבד את היהודים (על כל פנים, את רובם) ולשדוד את רכושם. אין מ. שיף ושכמותו יכולים להרחיק לכת עם הערבים עד כדי כך. סברה שהם חרדים על נפשם ורכושם ואינם מתפללים בלבם לנצחון הערבים. אם כן, מה הפצם? מוזר הדבר! ספרו של מ. שיף מלא נאימי שטנה וקטרוג על כל מה שהביא לידי התחדשות ישראל על אדמתו; אולם, כל אימת שהמחבר או יציריו מגיעים אל השאלה הזאת: מה היא הדרך הנכונה, לדעתם? מיד הם מתחילים לגמגם ואינם מוציאים דבר ברור מפייהם. אין אני אומר זאת לשם הלצה או עקיפה. אחרי שקראתי כל ספרו של מ. שיף לא נתחוויר לי, מה הוא רוצה.

מה הוא רוצה, לא נתחוויר לי, אבל נתחוויר לי, כמדומני, מה מקור מדוחו: על כל פנים — אחד ממקורותיו. בקטע ששמתי בראש המאמר הזה המפתח לאותו "מעין נרפש ומקור משחת". יש סוג יהודים בארץ, — בקרב בני הישוב הישן בערים, בתוך המושבות הישנות, במשפחות שהקפידו מאוד על טהרת העבודה הערבית בבתיהן ובפרדסיהן וילדיהן גדלו על ברכי ערבים וערביות — המתגעגעים על "הערבים שלהם"; ו"הערבים שלהם" מסמלים להם כל אותו עבר שנגזר, כל "הימים הטובים ההם". רוב המתגעגעים הגם אנשים בני דעת, המבינים כי אותם הימים, על "הערבים שלהם", הלכו לבלי שוב, והם משלימים עם ההווה, אבל בכל עת ובכל מקום יש קצת אנשים שאינם יכולים להתנחם על אבידות כאלה; הם ממלאים את חלל האויר ביללות או בקללות, בהתרסה או בהתרוה — הכל לפי אופים ומידותיהם של המתלהמים; "דאי-הארדס", קוראים להם באנגלית. מ. שיף נתן ביטוי לכאבם וכעסם של שרידי המתגעגעים על "הערבים שלהם" ואינם מתנחמים.

ד

בסוף הרומאן עוזב שמעון את אשתו היהודיה ואת תלאביב ובורח אל הלבנון הנוצרי. וג'מ'וס הנזכר מקונן עליו ואומר: "אם לאדם כזה אין מקום פה" — אין עתיד למדינה הזאת. "כי שמעון הוא העתיד". סיום מבדה.

שמעון חי בתלאביב ברווחה. דאגות פרנסה לא היו לו. הוא יכול לצייר ככל אוות נפשו או להוסיף ולעסוק במסחר (בעסקי מסחר היה כוחו יפה, דווקא,